

Kovács Kálmán Árpád*
Budapest

A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)

A belmisszió problémakörének hátterében a 19. századi szekularizálódás és laicizálódás folyamata áll. Teológiailag a protestáns egyházak egyáltalán nem adtak egységes választ erre a folyamatra, később pedig a modernitás és a polgárosodás kihívásaira. A liberális teológusok a bajok okát abban látták, hogy a prédikációk nem a kor szellemi és tudományos színvonalán szólítják meg a hallgatóságot, az egyházi intézmények és a szervezet gyengeségei pedig elidegenítik az embereket a templomtól. A liberális teológia az erkölcsöt állította a középpontba, elavultnak minősítette és elutasította a magyarországi puritanizmus és a pietizmus teológiai örökségét, végső soron azonban – mint az a 19–20. század fordulójára nyilvánvalóan kiderült – az általános laicizálódáson csak rontott.

Magyarországon a protestantizmus erősen kötődött a hazafisághoz és az ekkor még – a halványodó hitvallásosság mellett is – eleven protestáns áldozatkész-séghez. A magyar református és evangélikus önazonosság-tudat – sajátos módon – tehát akkor is működött, amikor kezdtek elnéptelenedni a templomok. A magyar protestánsok, különösen a reformátusok akkor is büszkék voltak a hovatartozásukra, amikor a hitgyakorlás ételtel teli volta kiveszőben volt.¹ Ez vezetett el nálunk a jelentős súlyú úgynevezett kultúrprotestantizmushoz (kultúrprotestáns identitáshoz). Az egyébként népegyházi keretek között élő magyar protestánsok közül sokan – különösen az értelmiségiek és a felső társadalmi csoportok tagjai közül – ilyen alapon vállaltak akár választott egyházi funkciót is, és segítették egyházukat. A kultúrprotestantizmus a protestáns egyházak nemzeti feladatait,

* Kovács Kálmán Árpád (Budapest) a történelemtudomány doktora, a VERITAS Történet-kutató Intézet dualizmus kori kutatócsoportjának tudományos munkatársa. Kutatási területe az újabb kori (1711 utáni) magyarországi egyházpolitikai rendszerek története, mint az egyháztörténet politika- és társadalomtörténeti megközelítése, valamint az ember-környezet viszony kultúrtörténete.

¹ Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2011, 141–154.

az erkölcsnemesítés és műveltség történelmileg az egyházakhoz kötött munkáját tartotta fontosnak.²

A protestáns egyházakban zajló folyamatok megértéséhez szükséges előrebocsátanom, hogy a bevett protestáns vallások (reformátusok, evangélikusok, unitáriusok) hívei népegyházi keretek között éltek. A népegyház fogalmának meghatározása éppen olyan nehéz feladat, mint a kiségyházé. Pontos körülírását nehezíti, hogy a fogalmat Friedrich Schleiermacher írta le először,³ de a magyarországi liberális teológiai dominancia az 1920-as évekig ódzkodott a „lánglelkű előd” eme konstrukciójának használatától.⁴

A népegyház fogalmát jelen tárgyalásban használhatjuk 1.) annak az egyháznak szociológiai értelemben vett leírására, amelynek tagjai a magyar etnikumhoz tartoznak, és mint a „nép egyháza” a magyar népet akarták szolgálni. A fogalom ilyen értelmű használói egyidejűleg azt is hangsúlyozni akarták, hogy ez az egyház nem „felülről lefelé”, hanem „alulról felfelé” alakul meg;⁵ 2.) ugyanakkor olyan társadalomszervezési modell leírására, amelyben a fokozódó elvallástalanság mellett is a hitnek és a hitélet gyakorlatainak a mindennapok, a szokások, az ízlés és a közkerölcs szférájában, a teológiai, hitéleti és világi tudományos modernizációban még mindig meghatározó szerepe van;⁶ 3.) olyan vallási közösségre, amelyben az összetartó erőt – a kiségyházakkal szemben – nem elsősorban a közvetlenül átélt megtérés- vagy megigazulásélmény adja, hanem a történeti hagyományok. A jelenség ilyen leírásai megállapítják, hogy a népegyházi hívekben a kiségyházak híveinél sokkal kevésbé él a kiválasztottságtudat és a missziói szellem, ugyanakkor rendkívül eltérően és sokszor egyáltalán nem Biblia-szerűen gondolkodó emberek iránt is befogadó volt.

A népegyház még viszonylag nagy tömegeket képes megszólítani, de ennek a megszólításnak a hatóereje meglehetősen korlátozott. A népegyház ugyanis befogadó a különböző világi ideológiák iránt, azokat gyakran vallási köntösbe igyekszik öltöztetni. Ezáltal viszont különböző belső ellentétek osztják meg,

² Ladányi Sándor – Papp Kornél – Tökéczki László (szerk.): *Egyháztörténet 2. (1711-től napjainkig)*. Református Pedagógiai Intézet, Budapest 1998, 99.

³ Kósa László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*, 144.

⁴ Az okairól lásd később.

⁵ Sípos Ete Álmos: *„Kérjétek az aratásnak Urát!”*. Fogács Gyula (1879–1941). *A magyar református belmisszió úttörője*. KRE-KMTI–Harmat, Budapest 2007, 25.

⁶ Horváth Pál: A 19. századi Magyarország kulturális és tudományos fejlődésének vallási, felekezeti háttéréről. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás. Összefüggések, tanulságok*. Áron Kiadó, Budapest 2004, 97.

amelyek gyakran megfeleltethetőek a világban zajló politikai és szellemi-filozófiai vitáknak. A széles néptömegek és eszméik befogadása miatt a népegyház gyakran a Bibliát és tanításait igyekszik az élethez igazítani, és nem fordítva, amivel könnyen elidegeníti magától a mélyebb vallásos élményre vágyó embereket.⁷

A tanulmány az 1895-től kezdődő pest–debreceni belmissziói vita erdélyi leágazását ismerteti. Hogy ennek jelentőségét megértsük az egyetemes magyar református egyháztörténet szempontjából, elég csak Ravasz Lászlóra gondolnunk, aki egyházi látásmódjának alapjait („a missziót [értsd: a belmissziót] egyháziasítani, az egyházat misszionálni kell”) ezen viták során alakította ki. A belmisszió kifejezés egy sajátos, Németországában keletkezett gondolkozásmód. Magát a szót először Friedrich Lücke (1791–1855) evangélikus teológus és göttingeni egyetemi tanár használta 1842-ben, hogy a keresztyéneknek a pogány népek iránt érzett felelőssége mellett a közvetlen közel pogányaira is felhívja a figyelmet. A fogalom 1951-es Karl Barth meghatározása szerint az evangelizáció és a diakónia olyan együttesét jelentette, amely bizonyos társadalomkritikai élt is tartalmazott.⁸

A magyarországi belmissziós gondolat nemcsak a kultúrprotestantizmussal, a kultúrprotestáns identitással és optimizmussal szemben határozta meg magát Magyarországon, hanem legalább ennyire fellépett a „protestáns intellektualizmus” és a „politikai protestantizmus” magatartásformájával szemben is. Az előbbi kifejezés ismerősebb: azt jelenti, hogy a református elit, lelkeszi és világi része egyaránt az intelligencia és nem a nép részeként határozta meg magát. Utóbbi kifejezést a Rabbí névvel is becézett John Duncan használta először egy 1842-es jelentésében. Bár maga a kifejezés akkor nem került be a református öntudatjelzők közé, az újabb szakirodalomba már széles körű bevételt nyert. Az ok, hogy tökéletesen összefoglalja azt a jelenségegyüttest, amelyet a kor református szerzői az „egyház[unk] és a politika”, illetve a „[közjogi és belső] egyházpolitiká[nk]” kifejezésekkel illettek.

Az 1791-es valláspolitikai rendszerváltozás az államrezon szabta kereteken belül törvényesítette a türelmi politikát, az államérdek képviselőjévé pedig – az 1715-ös rendelkezéssel szemben, amely a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatának kérdéskörét uralkodói hatáskörbe utalta – a megyék kiküldött bizottságait

⁷ Vö. Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon. Szent Istvánról napjainkig*. Korona, Budapest 1997, 196–197.

⁸ Vö. Szöveggyűjtemény Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer, Paul Tillich műveiből. Kézirat. Filozófia Oktatók Továbbképző és Információs Központja. Debrecen 1985, 61–62.

tette, ahonnan ráadásul a katolikus papi minőséggel rendelkező személyeket hivatalból kizárta. Ennek következtében rögzült és megőrződött az a 18. században már kialakult gyakorlat, hogy a református közegyházi tisztségviselés fokozott mértékben fonódott össze a társadalmi státussal és szerepvállalással. Mindennek társadalmiakon túl megvoltak a sajátos anyagi okai is. A megfelelő ruházatban való közgyűlési megjelenés az egyházi reprezentáció részét képezte, az egyházi napidíjakról való adományképpen lemondás pedig létfontosságú volt egy szegény [értsd: a katolikus egyházhoz képest kevés vagyonnal rendelkező] egyház számára. Az 1840–1880-as években leginkább a „nagy puritán” Török Pál dunamelléki szuperintendens maradt annak legkövetkezetesebb képviselője, hogy a református úri rend a túlzó és sekélyes racionalizmus korszellem idején is őrizzen meg egy transzcendencia iránti fogékonyságot. Bár az 1868. évi LIII. tc. kifejezettebbé tette a bevett vallások egyházi önkormányzatiságát a megyei közigazgatás ellenőrző hatalmának megszüntetése által, minden ilyen irányú várakozás ellenére sem jelenthette a protestantizmus és benne a reformátusság helyzetének valódi újrapozicionálását, mivel ez a törvény is inkább az 1844. évi III. tc., mint a teljes mértékben egyébként soha meg nem valósított 1848. évi XX. tc. alapján igazította el a vallási élet interkonfesszionális viszonyait. Az 1869-ben elkezdődő államsegélyes egyházpolitika, amely a későbbi megoldási mintákat is megadta, a korábbtól eltérő minőségben fonta össze az egyházat az állammal, fenntartva ezáltal a társadalmi képviselőlet iránti igényt.

A politikai protestantizmus belső viszonyrendszerében alapvető szempont volt, hogy utóbbi termékenyíti-e meg az előbbit, vagy ellenkezőleg: előbbi gyűri maga alá az utóbbit. A politikai protestantizmus folyamatos interakciók között formálódott, amelyek során fő kérdéssé vált az ideális, jellegzetesen magyar és protestáns alkotmányos közösségi kormányzat megtalálása, amely nem elfojtja, hanem kibontakoztatja a protestantizmusban rejlő életerőket.⁹ A református

⁹ Lásd: Kovács Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. Problémafelvetés és kultúrtörténeti háttér. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2014*. VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Budapest 2015, 15–16.; 25–28.; 31–38. Uő: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok (1868–1898). In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015*. VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Budapest 2016, 14–15. Uő: A református hit fenntarthatósága a 19. század második felében. In: Garaczi Imre (szerk.): *A fenntarthatóság perspektívái a Kárpát-medencében: Multidiszciplináris vizsgálatok*. (Magyarságtudományi kutatások 5.) Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém 2016, 253–254.; 258–260.; Uő: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle* XVII. (2016/4) 3–9.; 19.; 35–36.

egyházközélet vitái leginkább a sajtóprotestantizmus (vagy protestáns sajtókapitalizmus) területén vizsgálhatóak. Az 1793-as kezdetek, illetve a dualizmus utolsó évtizede között a református sajtó terén számban és minőségben egyaránt rendkívül dinamikus fejlődés következett be. Ennek nyomán a református egyháztársadalmi-közéleti viták leginkább a sajtó terére helyeződtek át.

Az egyházközéleti, -kritikai és -megújítási céllal publikáló szerzők a sajtómegjelenés révén leginkább nézeteik egyházpolitikai érvényesülésének lehetőségét keresték. A viták gyakran a protestáns és református öntudatjelzők mentén zajlottak, de ezek a jelszószerű képződményekbe sűrített konstrukciók a valós értelmezések nagyon széles skáláin mozoghattak. Mivel a sikeres sajtószerelés gyakran a megfelelő közegyházi előmenetel előfeltétele lett, ez azzal a hátránnyal járt együtt, hogy a nézetharcok gyakran személyes jellegűvé is váltak. Minden létező hiányossága ellenére a sajtóprotestantizmus olyan élénk és sokszínű sajtóéletet tudott létrehozni, amely az egyházi élet megbízható és valós tükrévé is funkcionálhatott.¹⁰

Ki kell térnünk ezen a helyen a magyar reformátusságot megosztó azon regionalitásra, amely egyúttal szellemiségben mutatkozó különbségeket is takart. Ravasz László szerint a magyar kálvinizmus két félgömbre oszlik: a dunai és a tiszai kálvinizmusra. A kettő közül a tiszai adja a nagyobb tömeget. Viszont a dunai európaibb (nyugatibb), urbánusabb, műveltebb, mozgékonyabb és innovatívabb szelleme révén gyakorolt nagyobb hatást a közéletre. A dunai kálvinizmus centruma Pest, a tiszaié Debrecen volt. A Dunántúl mint történelmi adottság a dunait erősítette, Tiszáninnen a tiszait. Erdély mindkettőtől különbözött, de a dunait közelebb állónak érezte magához, ezenkívül Erdély a Tiszáninnennel, Sárospatakkal tartott lelki kapcsolatot a közös fejedelmi múlt és a liberális teológia alapján.¹¹ Erdély „legnemesebb, legtisztább szenvedélye” speciális nemzeti liberalizmusa volt, amely nem egykézett, nem kötötte gyermekeit az eke szarvához, hanem adta tisztviselőnek, tanárnak, papnak, sőt iparosnak, kereskedőnek is. Nem véletlen, hogy az alföldi kálvinista mezővárosoknak számarányukhoz mérten rendkívül alacsony, míg a székelynek rendkívül magas volt az intellektuá-

¹⁰ Lásd az előző jegyzet hivatkozásain túl: Molnár Sándor Károly: Házi Istentisztelet, avagy egy kegyességi lap tiszavirágú története. In: Anka László et al. (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, Budapest 2016, 277–278.

¹¹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1992, 17.

lis exportja.¹² A „nagyenyedi szellem” ugyanakkor hajlamos a szélsőséges racionalista és liberális elhajlásokra, így nem véletlenül igyekezett Szász Domokos létrehozni riválisaként a kolozsvári református kultúrközpontot, amely a tudományegyetem és kialakuló modern nagyvárosi lét révén mozgékonyabb szellemet és nagyobb kulturális lehetőségeket is biztosított.¹³

A tanulmány időhatárait nem véletlenül jelöli ki Szász Domokos (1838–1899, 1885-től az erdélyi egyházkerület püspöke) nagy alkotása, a kolozsvári teológiai fakultás megindulása, illetve Ravasz László első jelentősebb műve, a *Bevezetés a gyakorlati teológiába* megjelenése. Az új, kolozsvári intézmény felállítása, valamint a régi, nagyenyedi teológiai akadémia 1896-os bezárása után Bartók György (1845–1907) és Nagy Károly (1868–1926) léptek elő az „enyedi szellem” legfőbb képviselőivé az erdélyi református közéletben.

A már a korban oly sok kárhooztatást kapott, Ravasz László által mégiscsak erényeiben erősebbnek talált szellemiség alapvető meghatározója volt ugyan a német filozófiai idealizmustól áthatott teológiai liberalizmus, valamint a vallás-erkölcsi humanizmus, de a közkeletű vélekedésektől eltérően mégsem egyszerűsíthető le a „sekélyes racionalizmus” gondolatiságára. Már Bartók György is eljutott útkeresései során egyfajta „egyháziasabb kálvinizmus” lehetősége felé. Nagy Károlyt pedig Koncz Sándor Molnár Alberttel (1849–1901) együtt az úgynevezett határteológia képviselőinek tekinti. Egyfajta átmenetnek, amely úgy gyökerezett tudatosan a teológiai liberalizmusban, hogy annak világnézeti optimizmusából kiábrándulva a nyugati nagy ébredési mozgalmak nyomán fakadt építő teológiai irányba is tájékozódást keresett.¹⁴ Egyháztársadalmi szempontból ki-

¹² Ravasz László 1925-ös az „Erdélyi lélek” című írását idézi Hatos Pál: „Mikor Magyarország Erdély volt”. In: Hatos Pál: *Választott népek és a vereség kultúrája. Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből*. Ráció Kiadó, Budapest 2013, 90–91.

¹³ A kérdésre nézve Zoványi Jenő értékelése egyoldalú és elfogult. Lásd Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. kötet. Attraktor Kiadó, Máriabesenyő – Gödöllő 2004, 389., 394. Közelebb áll a valósághoz Szász Domokos nekrológírója: „Több oldalú tudományos képzés, magasabb társadalmi műveltség, – ez volt az eszme, melyért Kolozsváron az egyetemmel kapcsolatban reform.[átus] teológiai intézetet terveznek. Az 1874-ik évi [tehát a királyi magyar Ferenc József Tudományegyetem első tanéve utáni első esedékes], [egyház]ker.[ületi] gyűlésen tették erre nézve az első indítványt melynek kivitelére Szász Domokos kész tervezettel áll elő.” A nekrológíró csak annyit sérelmez, hogy a kolozsvári teológiai fakultásért folytatott küzdelem nemcsak valamiért, hanem szükségképpen valami ellen, az enyedi teológia ellen is folyt. *DPL* 1899. 65.

¹⁴ Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. [s. n.] Debrecen 1942, 103.

emelkedő jelentőségűek az általa 1898 és 1900 között szerkesztett Erdélyi Protestáns Lapban megjelent tanulmányai és cikkei, főleg a *Védekezzünk*, az *Egyházi életünk fejlesztésének eszközei*, valamint az *Egyháztársadalmi munka* címen megjelentek. Mindezen írások széles látókörű, modern szellemiségű, termékenyítő erejű gyakorlati teológusnak mutatják. Ezekben kifejtett, újdonság erejével ható alapelvei a református egyházi öntudat követelése, valamint a gyülekezeti elvnek a lelkipásztori munka centrumába állítása voltak. Ezek jegyében sürgeti szórványkörlelkészségek, városi parókiális körök, az időszaki egyházközeleti orgánumokon túlmutató református öntudatébresztő sajtó (néplap, traktátusirodalom, tankönyvirodalom) szervezését. Elutasítja a pietista jellegű egyesületi diakóniát, mint aminek alapvető kísértése a kivonuló-önfelmagasztaló magatartásforma kialakulása. Helyette organikus gyülekezeti szeretetmunkát követel.¹⁵

Molnár Albert szorgalmazza továbbá az egész gyülekezet részvételét az egyházi alkalmakon, de ezzel párhuzamosan kiemeli a megfelelő gyülekezeti rétegalkalmak fontosságát is. Az ifjúságot, a családapákat és nőket mint a gyülekezet tényezőit a maguk egészében kell pasztorálni, és nem egyleteket kell számukra alapítani. Követeli, hogy a gyermek-istentiszteleteket a gyülekezetbe integrálva szervezzék meg. Szoktassák őket általuk a liturgikus keretekhez is, és ne kötetlenebb vasárnapi iskolákkal idegenítsék el ezt a korosztályt a későbbi templomozástól.¹⁶ Ugyanakkor keltsék fel a felnőttkorosztályban is a folytonos hitbeli önművelés igényét. Szavai szerint: *gyermekünknek van iskolájuk, de nincs templomuk, a felnőtteknek van templomuk, de nincs iskolájuk*, ennélfogva a gyermek-istentisztelet legyen a gyermekek temploma, a református esték [értsd: vallásos estélyek] pedig a felnőttek iskolája. Síkra száll az egyházi iskola mellett, s azt vallja, hogy az egyház a saját hitvallásos iskolái nélkül elsorvad, mert a jövődő gyülekezet ezek híján nem fog „a levegőből” alászállni. A gyülekezeti ének követelésével Molnár Albert az ige vezető szerepére,¹⁷ valamint a gyülekezet egészének testvéri

¹⁵ Az egyébként kiváló összefoglalást adó Makkai Sándor ezen a helyen elmulasztja meghatározni, mit is ért a kolozsvári gyakorlati teológiai tanár az általa pártfogásba vett idea alatt. A nevezett helyeket átnézve arra a következtetésre juthatunk, hogy Molnár Albert a Ferenczy Gyula által kiválóan propagált szövetkezetszervezési, takarékmagtár-alapítási, Raiffeisen-típusú takaré- és kölcsönpénztári program felkarolásáról van szó.

¹⁶ Egy álnév mögé rejtőző református 1895-ben mintaszerűeknek nevezte a hitoktatás e jó eszközével végzett erdélyi kísérleteket. Laikus: Gyermekek isteni tisztelete. *DPL* 1895. 174.

¹⁷ Bartók György (1899-től az erdélyi püspök) 1907 tavaszán az akkor még éppen zajló II. budapesti zsinaton sajnálatos módon már egymás ellen játszotta ki a kettőt: „Kultuszunkat látja veszélyeztetve az által, ha felforgatják teljesen szoltárainkat. A nép bibliája egy jó énekeskönyv.

közösségére mutat rá. Mindezzel egyszerre ítéli el erősen a koncert-, másrészt a pietista konventikumjellegű istentiszteletet. A hagyományos istentisztelet mint centrum köré rendeződés véd a liberális és az ébredési jellegű általános keresztyénségtől, valamint a szektásodástól egyaránt. A speciális református jellegzetességek ugyanis szerinte olyan hitvallásos és felekezeti elemekből állnak össze, amelyeket egy rossz értelemben vett liberális toleranciakövetelmény éppúgy elutasított, mint a pusztán a Krisztusban való újjászületésben fellelt közkeresztyenség. Bármifajta hitbeli exkluzivitás [értsd: elitista jellegű szektás kiválasztottság-tudat], illetve hitbeli internacionalizmus halálos veszély mind a református öntudatra, mind a vele szorosán összefonódó magyar nemzeti identitásra nézve. Molnár Albert mindenáron ragaszkodott a lelkészi vezető szerephez, mint a gyülekezeti elv legfőbb integratív tényezőjéhez. Alapvetően attól félt, hogy a nem lelkipásztorok egyházi munkája komoly veszélyekkel jár majd. Titkos féltelme főleg a lelkészi vezető szerepet megkérdőjelező „pietista” bibliakörök, imaórák behozatala ellen irányult. Előtte a belmisszió még úgy lebegett, mint valami szektárius, gerillakeresztyenség nyavalygó, szentimentális és szemforgató kegyeskédése, amelyet idegenből importálnak a történelmi egyház megrontására. Makkai Sándor szerint Molnár Albert ezen a helyen leplezi le koncepciója alaphiányosságát, hogy – úgymond – a teológiai liberalizmus öröksége elválasztotta őt az „élő egyház [...] élő Krisztusban” hívó úttörőitől. Makkai szerint „a laikusok vezetése” ugyanis akkor is a kálvinizmus lelke, ha a magyar református hagyományok java része ezzel ellentétes, és akkor is a valódi örökség újrafelfedezése és egyházasítása az életszükséglet, ha ez számottevő nehézségekkel jár is.¹⁸ Makkai Sándor 1925-ös kritikájához hozzátehetjük, hogy Molnár Albert sajátos optimizmussal fordult a magyar reformátusság institucionalizmusa felé is. Az institutionális elem Victor János (1888–1954) 1917-es fogalmi konstrukciója. Az akkori MEKDSZ-elnök¹⁹ – vallástanár az institutionális elem alatt azokat a gondolko-

Inkább olvassga a nép az énekeskönyvet, mint a bibliát. Ez utóbbi meg nem értése könnyen nevelhet nazarénusokat. Ajánlja az énekügyi bizottság javaslatának elfogadását általánosságban, hogy annak alapján a részletes tárgyalás megkezdődhessék.” Lásd Zsinati tudósítások. *Dunántúli Protestáns Lap* (a továbbiakban *DtPL*) 1907, 223.

¹⁸ Vö. Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Az Út, Kolozsvár 1925, 21–24.

¹⁹ A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség a World's Student Christian Federation (WSCF) mintájára 1904-ben létrejött szervezet volt, melynek 1907-es tátrai konferenciája Ravasz Lászlóra is nagy és maradandó hatást gyakorolt. Vö. Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Az Út, Kolozsvár 1925, 21–24.

dásmódban, mentalitásban és ízlésvilágban is megmutatkozó népi vallásos tradíciókat és szertartásokat értette, amelyek biztosították a hagyományos, jól bevált istentiszteleti formákhoz, énekekhez és rendhez való ragaszkodást.²⁰ Ezt a jelleget szerinte egyáltalán nem szabad lebecsülni, mivel minden őt ért jogos kritika mellett is képes volt a 18–20. század felvilágosult korszellemének támadásai és teológiai áramlatainak viharai között is egyben tartani a magyar reformátusságot. A reformátusság azonban az *institucionális elem* [kiemelés tőlem – KKÁ] minden erénye mellett sem nélkülözheti a „mozgalmi jelleg”-et.²¹

Molnár Albert tehát elutasította ugyan az ébredési mozgalom egyesületi létét, a hagyományos institucionális kereteket ugyanakkor valódi tartalommal kívánta megtölteni. A kolozsvári gyakorlati teológiai tanár alapproblémája tehát az volt, hogyan lehet a statikus organizációt dinamikus organizmussá tenni.²² A magyar protestáns sajtó 1889–1911 közötti évfolyamaiban való elmélyedés során jutottam arra a felismerésre, hogy az institúció kifejezés változatai nemcsak a „szervezet”, „intézmény” értelmet, de legalább ennyire az „alkotmány”, „alkotás”, sőt „alapvető tanítás”, „szervezett alkalom” jelentéseket takarhatják.²³ Szász Domokos váratlan halálának fogadtatása és tevékenységének értékelése kiváló tükre a református institucionalizmus többes jellegének. Debreceni nekrológia azt hangsúlyozza, hogy az erdélyi püspök az a zseniális formátumú egyházi vezéregyhénység volt, aki az adminisztráció szekere tologatása helyett alkotni akart. Alkotásai révén nemcsak a református egyházat kívánta újra lábra állítani, hanem a magyar nemzeti lét propagátorává is kívánt válni [értsd: tevőlegesen hozzá kívánt járulni

²⁰ Ez a református népi vallásosság minőségében annyira eltért a katolikustól, hogy a magyar néprajz egyik legnagyobb alakja, Bálint Sándor egyenesen tagadólag nyilatkozott ennek létét illetően. A „hagyományos református institúciók” teljesebb századfordulós jelentéstartományát lásd alább.

²¹ Victor János: A látható egyház dicsősége. *Keresztyén Lelkipásztor* 11 (1917/15), 78–80. Victor János sorait az I. világháborús propaganda által edzett hallgatóság számára vetette papírra, a sorok áthallása pedig egyértelmű a „Ha a kürt bizonytalan zengést téssen, kicsoda készül akkor a harcra?” (1Kor 14,8) igeverse felé.

²² Az akkor már budapesti rendszeres teológiai tanárként működő Victor a II. világháború tapasztalatainak hatására jutott el ugyanezen felismerés szavakba öntött kifejezésére. Lásd: Victor János: Egyházi életünk válsága. [Budapest:] Református Traktátus Vállalat [é.n.] 18..

²³ Az 1899. évet nézve például, amely Molnár Albert cikksorozata szempontjából alapvető jelentőségű: „alapvető tanítás”: DPL 1899. 700.; „berendezkedés”: DPL 1899. 353.; PEIL 1899. 160.; „szervezet”: PEIL 1899. 64.; DPL 1899. 548.; szervezett (istentiszteleti/vallásos/iskolai) alkalom”: PEIL 1899. 131.; DPL 1899. 700.; „alkotás”: DtPL 1899. 194.; PEIL 1899. 834.; „alkotmány”: PEIL 1899. 72.; „intézmény”: PEIL 1899. 306.; 841. DPL 1899. 43.; 681. Természetesen egyes helyeken átfedések, többértelműség is megfigyelhető a jelentésárnyalatok között.

Erdély magyarosításához]. Nemes törekvései során oly módon ment el az üzleti vakmerőség és a kormányzati erőszakosság határáig, ami már a református egyház-alkotmányosságot feszegette. Mindezzel pedig diszkreditálta magát az alkotókedvet is.²⁴ A püspök halálakor az elítélő és kritikus vélemények kerültek túlsúlyba, pedig már akkor nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy Szász Domokos kiválóan érezte meg a tanbeli örökség szerepét is az institutionalista jellegű magyar öntudatra nézve. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1898. évi kolozsvári közgyűlésén tett 1000 forintos forgótökéjű alapítványa elindította az *Institúció* mint kálvini mű újrafelfedezésének folyamatát. Az erdélyi püspök halála előtt nem sokkal a teológia-tankönyvek és a tudományos teológiai irodalom kiadására szánt fundusa első céljaként az *Institúció* első kiadásának magyar fordítását határozta meg.²⁵

Kutatásaim szerint Molnár Albert „gyülekezeti princípiumá”-nak megértéséhez mindenképpen szükséges *A népért a néppel* című írását is alaposabb vizsgálat alá vonnunk, és azt a megfelelő kontextusokba behelyeznünk. Ebben a cikkemben formailag az előző évben kereskedelmi miniszterré kinevezett Hegedűs Sándornak a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (MPIT) 1899-es debreceni vándorgyűlésén elmondott elnöki beszédére reagált. Hegedűs ebben az alábbi négy fő gondolatot fogalmazta meg: 1.) Szükséges a népért és a néppel dolgozni, hogy az újabb kor jövődő magyar fejlődése ne veszítse el protestáns alapját és jellegét. A népért és a néppel dolgozni azt jelenti, hogy a tudomány, a vallás és az erkölcs

²⁴ Szász Domokos (nekrológ). *DPL* 1899. 29.

²⁵ Fordítói előszó. In: Kálvin János: *A keresztyén vallás alapvonalai* (Institutio religionis christianae). Az 1536-iki első latin kiadás után. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903. v. A *Kis-Institúció* magyarra ültetői Bartók György akkor még szászvárosi, Eröss Lajos akkor még püspökladányi lelkészek, illetve Nagy Károly kolozsvári teológiai tanárok voltak: A kötet kiváló bevezető tanulmányát végül a végső szöveggondozást is elvégző Nagy Károly írta meg. Szász Domokos felajánlása javarészt annak ellenbizonyítékául volt hivatva szolgálni, hogy a magyar reformátusság még a kálvini alpműveket sem képes modern fordításban hitsorsosai kezébe adni. A *Kis-Institúció* kiadását követte a *Nagy-Institúció* újrafordítása, mely feladatot leginkább Pápa végezte el. Utóbbi kiadására az 1909-es Kálvin-emlékév alkalmából került sor. Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere* (Institutio religionis christianae, 1559) (Református egyházi könyvtár 5–6.) Pápa, 1909. Az *Institúció* református egyházi bevétele még az 1920-as években is számottevő nehézségekbe ütközött. Révész Kálmán tiszánineni püspök a „Nem azért tanultam én annyit a teológián, hogy kisökrökre hagyjam az *Institúció* tanulmányozását. Mars ki!” felkiáltással tiltotta ki a miskolci betánisták *institúció*-tanulmányozó körét a református egyházi intézményekből. Szikszai Béni: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetről*. Koinónia, Budapest 2015, 73.

harmonikus egységét nemcsak a felsőbb körökbe, lelkészi katedrákba, tanári tanszékekbe, de a nép közé is minél szélesebb körben és minél határozottabban be kell vinni. Ez a törekvés a nép körében (sic!) nem nélkülözheti az evangélium erejét, vagyis szükség van a népies kiadványok vallási, tudományos és erkölcsi tartalmának evangelizálására is. 2.) A tudomány, a vallás és az erkölcs egymás elleni kijátszása mindenképpen túlzásokhoz vezet. A lehetségesen létrejövő túlhajtások a vallási fanatizmus (ami meg akarja akadályozni a tudomány fejlődését), a tudományos vagy szocialista indíttatású ateizmus (amely a vallás megsemmisítésével létrehozott saját erkölcs formájában valódi erkölcstelenséget hirdet), valamint tudomány csődjének képzete, amely szükségszerűen ered abból, ha a tudomány maga elé elbizakodottságából eredő célokat állít. 3.) Tudomásul kell venni az 1894–95-ös egyházpolitikai helyzettel alapvetően megváltozott helyzetet, és nem szabad azért küzdeni, hogy az állam állítsa vissza a bevett vallásoknak korábban biztosított közjogi összetartó erőt. Még mindig jobb, ha nyílt csatákban, mint ha alattomos aknamunkákban folyik a lelkekért folytatott küzdelem. Ebben a helyzetben ugyanis az ellenfél túlereje nyilvánvalóan a belső öntudat erősítésére késztet. 4.) A kitarító, elkötelezett és alkalmazkodó küzdelem szükségességére tanítanak az újabb élet materiális tapasztalatai is, ahol a filoxéra, burgonyabogár, időjárás szélsőségekből adódó kiszáradás vagy talajvesztés, egy újabb találmány behozatala hosszú idők mezőgazdasági, erdészeti, ipari, hadászati vagy társadalmi előnyeit tehetik pillanatok alatt semmivé. Ha tehát az anyagiakban a megújuló küzdelmet fenntartjuk, akkor az evangélium melletti küzdelmet is folytatnunk kell.²⁶

Erre válaszol Molnár Albert, aki először számba veszi a néppel elért sikereit annak a klerikalizmusnak [értsd: klerikális vagy ultramontán katolicizmusnak], amely azonban a néppel való foglalkozása közben is lényegében egyházi főhatalomra tör. Ezen törekvésének mindenképpen hiányossága, hogy az igazi társadalmi közjót egy irreális egyházi békebirodalmon belül feltételezi, alárendelt helyzetbe kényszerítve a közjó legfőbb földi letéteményesét, amely Molnár Albert szerint csakis a szuverén nemzeti állam lehet. A diagnózis felállítása után a kolozsvári gyakorlati teológiai tanár megjelöli az általa javasolt orvosszert is. Ha a protestantizmus a népet képviselve a nemzet valódi szociális lelkiismerete kíván maradni, szükséges hogy nagy elveit kövesse a mindennapi élet praxisa is. A ma-

²⁶ Hegedűs Sándor beszéde. DPL 1899. 545–547.

gas egyházi fejlődés tévút,²⁷ mert a népegyházat a szektáknak engedi át, a népet pedig a szocializmusnak és a klerikalizmusnak dobja oda. A valódi intelligencia egyháza mellett szükséges, hogy a református a nép valódi egyházává is váljon. Az a közösség, amely nem tud a nép valódi egyházává válni, nem tekintheti magát a valódi intelligencia egyházának sem.²⁸ Molnár Albert szerint a valódi népegyház csakis minden társadalmi osztályt egyesítő, egyetemes irányú lehet. Ehhez viszont három dolog szükséges: hinni, imádkozni és dolgozni a néppel együtt.²⁹ Molnár Albert a teljes szövegösszefüggés alapján a három terület egymást erősítő hatásáról értekezik. A még meglévő kicsiny hit utalás az evangéliumok jézusi dorgálásaira,³⁰ de benne van a Megváltónak a mustármagnyi hit növeléséről szóló példázata is.³¹ *Nem mondom, hogy nincs hitünk; de hitünknel is kevesebb cselekedeteink vannak.* – írja Molnár Albert. Ez a kitétel egyértelműen *Jakab levele* 2,20–26 szakaszához, és annak a II. Helvét Hitvallás jó cselekedeteiről szóló részében adott reformátori magyarázatához vezet bennünket: *Nem vetjük meg a jó cselekedeteket, melyeket nem az Isten által megvetett érdem, fitogtatás vagy nyereszkesedés, hanem Isten dicsőségére, elhívásunk ékesítésére és megerősítésére, Isten iránti hálánk megbizonyítására, valamint felebarátunk hasznára tegyünk.*³² Molnár Albert a főpapi ima „a világban, de nem a világból” (Jn 17,6; 14–16) elve szellemében folytatja mondanivalóját. Protestáns eszmék és elméletek helyett valódi protestáns erkölcsre van szükség, mégpedig annak megértése szerint, hogy az

²⁷ Molnár Albert ezen a helyen a „magas” jelző alatt egyaránt érti a „filozofikus jellegű” és az „anglikán államegyházi típusú” fejlődést. Az 1862-es Ballagi-féle provokáció impulzusai az előbbi, míg az államsegéllyel kapcsolatos politika 1896–1898 közötti politikai fejleményei az utóbbi irányba térítették el a magyar reformátusság jellemét.

²⁸ Molnár Albert tehát nyíltan szakít azzal a Ballagi Mór-féle egyházkoncepcióval, mely „korszerű igehirdetés”-t követel, természetfölötti elemektől megfosztott Jézus-alakot, aki mindössze a belső lelki szabadság, a kategórikus imperatívusz erkölcsének és az áldozatkészségnek eszméje és ideálképe, hogy egy ilyen Jézus elől a modern értelmiség se térjen ki. A Ballagi-féle koncepcióra lásd: Katus László: *Egyháztörténet. Vallások és egyházak a polgári Magyarországon*. In: *Kettős kötődés. Az Osztrák-Magyar Monarchia (1867–1918)* (Encyclopedia Humana Hungaricana 08.) Encyclopedia Humana Alapítvány, Budapest 2001. (Elektronikus könyv) <http://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index5.html> (Megnyitva: 2018. június 15.)

²⁹ Utalás a debreceni kollégium homlokzatára is felírt „Orando et laborando” református öntudat jelszavára.

³⁰ Mt 6,31; 8,26; 14,31; 16,8.

³¹ Lk 17,5–10.

³² II. HH XVI. fej. 6–7. §§.

Istennel való egyéni [értsd: személyes] viszony egyébként fontos és szükséges rendezése mellett keresztyénség maga egy nagy szociális esemény is.³³

Az írás megértéséhez és mondanivalójának elhelyezéséhez a legfőbb kulcsot a „mi üresedő templomainkban imádkozunk a néppel” kitétel adja meg. Tudnunk kell, hogy az imádságkérdés az 1895-től kezdődő belmissziói vitában kardinális szerepet kapott. Az imádsággal kapcsolatos vita kezdőakkordját Fekete Gyula adta meg. A *Hajnal* című Szabó Aladár-féle kül- és belmissziói lap 1895-ös évfolyam 3-dik számában a nagykikindai misszió tevékenységének ismertetését az alábbi kenetteljes felszólítással fejezte be: *Szabad legyen a gyenge csemetét Nagytiszteletű Úrnak [értsd: a szerkesztő Szabó Aladárnak] buzgó imáiba ajánlani*. Eröss Lajos felháborodottan kiált katolikus típusú, szűz máriás közbenjárást, hogy azután volt évfolyamtársa és barátja figyelmét kioktatólag hívja fel „az egy a közbenjáró Isten és ember között” gondolatára a Galata levél 3,30 és a János evangéliuma 14,6 alapján. Az ennek ellenébe vethető Jakab levele 5,16-ot az akkori püspökladányi lelkész az Intitúció III. könyv 20. fejezet 26. § szellemében magyarázza: a hely semmi előjogot nem tulajdonít Illésnek, hanem a jámbor és tiszta imádkozás örök erejének példájául hozza föl őt a szentíró, hogy mindenkit hasonló imádkozásra buzdítson.³⁴ Nem véletlen, hogy Eröss Lajos éppen Kálvinnak az imádkozásról vallott nézeteit kezdte 1899. január 1-jétől mutatványrészletként közölni a *Kis-Institúció* alapján.³⁵

Szász Gerő az Erdélyi Protestáns Közlöny hasábjain 1895 nyarán adott először hírt arról a „furcsa háború”-ról, „összegabalyodás”-ról, amely mintha a budapesti, debreceni és a sárospataki lapok között „dühöngene”. Saját beismerése szerint „régóta viszket a körme”, hogy ebbe a „hadakozás”-ba maga is beszálljon. A belmissziói vita akkori dinamikájában azonban ekkor éppen egy enyhülési szakasz zajlott. A korábbiak élet a debreceni lapszerkesztés azzal vette el, hogy mindössze a belmisszió rettenetesen tág fogalma kezd immár tisztultabb definícióhoz jutni.³⁶

Az ellenkező oldalról Szabó Aladár ekkortájt fejtette ki, hogy a magyar embereket nem attól kell féltetni, hogy szűk parasztszobába zsúfolódnak össze bibliaórára, hanem hogy a kocsmákat és a báltermeket töltik meg. Szerinte bizonyos alkalmakkor a zsúfoltság miatt éjfél előtt nem is lehet táncolni. Hiába lendült fel

³³ Molnár Albert: »A népért a néppel«. *EPL* 1899, 321–323.

³⁴ Eröss Lajos: Belmisszió és még valami. *DPL* 1895, 280.

³⁵ Kálvin az imádkozásról. Ford.: Eröss Lajos. *DPL* 1899. 10–11-gyel kezdődő folytatásokban.

³⁶ Különfélék. *DPL* 1895. 335.

azonban a református élet a vallásos néplapként Kecskeméthy István szerkesztésében alapított Kis Tükör hatására, a terjesztés munkáját *a lusta papok* [kiemelés tőlem – K. K. Á.] a legtöbb helyen a kezdés után a harmadik hétre abbahagyták. Az evangélisták eszméjét valóban Szóts Farkas és Kecskeméthy István teológiai tanárok vetették fel először a Kis Tükörben. Maga Szabó is pártolta ezt a gondolatot, mégpedig nem abban a számtalan igazságtalan képzelődés formájában, amelyet az egész kérdésre ráfogtak.³⁷ Ő csak annyit állított, hogy ha az evangéliumi egyházak húsz éve kezükbe vették volna az iratterjesztést, és a Krisztust szerető, az egyházat pedig nem megosztani, hanem erősíteni akaró embereket állítottak volna, őket képzéssel, egyháztörténelmi ismeretekkel is ellátták volna, akik lelkeszi felügyelet mellett úgy munkálkodhattak volna, hogy közben egyházhatósági számadás alá tartozásuk sem lett volna vitás, akkor 1895-re alig lenne baptizmus, a református és az evangélikus egyház pedig virágoznának. Bár a budapesti teológiai tanár abbéli reménységét hangoztatta, hogy vitapartnereivel majd a nagyváradi egyházi értekezleten kezét adhatnak egymásnak, kifejezetten barátságosan gesztusként ajánlotta addig számukra az Apostolok cselekedeteinek 6. és 7. részét tanulmányozásra.³⁸ Szabó a Kis Tükörrel kapcsolatban Szász Gerő kolozsvári esperes, erdélyi egyházkerületi főjegyző szavaira utalt, aki 1895. január végi *Közlönyében* maga is felröpta lelkésztársainak a lustaságot a Hajnal és a Kis Tükör támogatásával kapcsolatban.³⁹

Az 1895. reformáció emléknapi egyházi értekezleten azonban nem jöhetett létre sem formális, sem baráti kézfogás. A rossz időjárásban a szemben álló véleményvezérek közül ketten is, Szabó Aladár és Csiky Lajos is megbetegedtek.⁴⁰ Ennek megfelelően Ferenczy Gyula, Szabó egyik legádázabb ellenfele határozhatta meg az alkalom hangulatát. Az akkori szamoskrakkói lelkész a budapesti belmissziói-evangelizációs mozgalommal szembeni következetes ellenszegülésével azt a pályát egyengette, amely őt a debreceni teológiai tanárságba léptette

³⁷ A hivatalos református egyház fellépett a „futkározó atyafiak”-kal szemben. A hivatlan vándorevangélistákkal ellentétben az elhívott és beiktatott lelkészeknek [az egyházi szóhasználatban: az „őrállók”-nak] tiszteletben kellett tartaniuk a gyülekezetek parókiális határait.

³⁸ A diakónusok szolgálatba állításáról szóló részt követi Istvánnak, az első vértanúnak a zsidó nép vezetői ellen mondott nagybeszéde, melynek veleje a 7,51-ben van: „Kemény nyakú és körülmetéletlen szívű és fülű emberek, ti mindenkor a Szent Léleknek ellene igyekeztetek, mint atyáitok, ti azonképpen.”

³⁹ Különfélék. *EPK* 1895. 31.

⁴⁰ Részletes tudósítást lásd: Szikszay András: *Egyházkerületi értekezlet. 1895. október 31. SpL* 1895. 920–925.

előre. Szabó Aladár az általa szerkesztett *Új óramutató* című tanulmánykötetbe két ádáz ellenfelétől, Erőss Lajostól és Ferenczy Gyulától is bevett egy-egy tanulmányt. A kötet egyik rövid, lözungszerű szerkesztői betéjtében arról értekezik, hogy „a vallás”-hoz csalogatáson túl valódi evangelizációra van szükség. Ennek eszközei kizárólag a hatalmas igehirdetés, a buzgó ének, az eget ostromló ima, valamint az élő Istent a megfeszített és feltámadott Krisztus megbizonyító szeretetteljes élet lehetnek. Ezek elrejtése ugyanis az emberek igazi durva eltaszítása.⁴¹ Ez a kiegyenlítési kísérlete azonban nem járt sikerrel.

Nem mehetünk bele ezen a helyen az ismét elmérgesedő vita részleteibe, ami rögtön országos dimenziót is kapott. A Debrecen–Pest-tengellyel kibontakozott küzdelemben (természetesen a debreceni oldal mellett) a Sárospataki Lapok is beavatkozott, és váratlanul szót kért benne a budapesti református úri elit lapja, a Szabad Sajtó is. Utóbbi orgánium „a Bethesda köré csoportosultakat” – rendkívül igazságtalan módon – a Zuglót visszagermanizáló metelyként jellemezték, akik ellen ideje lenne már végre az egyházi bíróságoknak is működésbe lépniük. A hangulat felforrósodásával Szász Gerő is addig pihentetett fegyvere után nyúlt. Ferenczy Gyulához és Baczoni Lajoshoz hasonlóan ő is elképesztő bűnjelként mutogatta körbe Szabó Aladár kemény kifakadását.⁴² Elsődleges célpontjával mégis azt a Kecskeméthy Istvánt választotta ki, aki saját portán belül kísérletezett az evangelizáció új módszereivel. A kolozsvári teológiai tanár 1896–1897 telén angol típusú városi evangelizációba kezdett Kolozsvárott, és a meghívó- és iratosztogatás mellett utcai prédikációt is tartott. Az új eszköz a kincses városban akkor is botránkozást keltett, ha alapvető célja az estélyek látogatottságának növelése volt. Az indulatok mégis akkor szabadultak el végletesen, amikor Kecskeméthy – az őt ért vádakhoz képest meglehetősen szelíden – Szász Gerő szemére vetette, hogy az erdélyi generális nótárius úgy gúnyolja az evangelizáció és a belmisszió munkáit, hogy közben maga káromkodik és iszik. Szász Gerő erre a „rothadás büzeit” kezdte érezni a teológiai fakultáson. Ellenfelét és társait válogatott és egyre durvább jelzőkkel illette: „futkározó”, „imádkozó szentek”-nek, „nyavalyás farizeusok”-nak, „eszeveszettek”-nek, „szüzességi egyletesek”-nek

⁴¹ Szabó Aladár (szerk.): *Új óramutató*. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest, 1896, 11.

⁴² „A *Debreczeni Protestáns Lap* a gyalázat olyan polcára helyezte fel magát, ahonnan nem lesz egyszerű levenni [...] élet-halál harcot kezdett az élő és munkás keresztyénység ellen.” A *Hajnal* 1897. decemberi számában Szabó Aladár már sajnálatát fejezte ki a kelleténél erősebb szavak használatáért.

„szemérmetlen szédelgők”-nek, „csalók”-nak, „vásott gyerkőcök”-nek,⁴³ lapját „nyavalyás irányú, evangéliumi karikatúrát”-nak nevezte. Gyűlölködő megjegyzéseit a konkurrens református sajtó gyakran idézte felháborodottan.⁴⁴

A kolozsvári esperes azonban ekkorra már kétszeresen is megtévedt az erőviszonyok helyes érzékelésében. Az 1897. május 19-i pápai értekezlet ugyanis fényes siker jelentett az evangelizációs mozgalom számára. Az előadást megtartó Szabó Aladár – tanulva korábbi tapasztalataiból – hangsúlyozta, hogy nem új evangéliumot⁴⁵ hirdetnek, hanem az egyetlen örök evangéliumot akarják nagyobb erővel érvényesíteni.⁴⁶ Megvallják, hogy művelt lelkészi kar nélkül egyetlen egyház sem boldogulhat, de a lelkészi állás tekintélyének és befolyásának emelésére azt a pozitív nyugati példát tartják szem előtt, miszerint hasonló értekezleteken, amelyekeken Magyarországon jellemzően a lelkészi és a tanári karon kívül alig néhány egyéb érdeklődő lézeng, a világiak a többieket számbelileg legalább tízszeresen felülhaladják. Ezen társulatok mégis vagy éppen ezért a magyaroknál jóval többet végeznek, és a lelkészi kar tekintélye is összehasonlíthatatlanul fényesebben ragyog a magyarénál. A Pápán elfogadott belmissziói program célul tűzte ki a fokozott és intenzív lelkigondozást.⁴⁷ Azt már Debrecenben tették hozzá gúnyosan, hogy a program elfogadásáért még Kecskeméthy is eltekintett az evangéliumi hittudat megrontóinak tekintett szerzőik és műveik (főleg Strauß, Baur és Renan) ostorozásától, nem szorgalmazta feltétlenül az iszákos- és a prostituáltmentést szolgáló Kék- és Fehérkereszt Egyletek alapítását és a felesleges jó cselekedetekkel való hangos kérkedést.⁴⁸

A pápai belmissziói tanácskozás egyfajta tiszántúli ellenrendezvényként megtartott egyházi értekezlet hangadója 1897. szeptember 21-én Szatmárnémetiben továbbra is az Eröss Lajos – Ferenczy Gyula-duó volt, amely Bacsoni Lajos korlátlan lapszerkesztői bizalmát is élvezte. Melléjük zárkózott Gergely Károly is. Programszerűen beharangozott előadása számára Pokoly József lényegében sa-

⁴³ Utalás a 2 Kir 2,23–24-re.

⁴⁴ Lásd pl. *EPK* 1897. 328.; *DPL* 1898. 24.; *DtPL* 1898. 41. Legteljesebben: Kis József: „Ami már mégis sok”. *DtPL* 1897. 703–708.

⁴⁵ Utalás a 2 Kor 11,4-re, a Gal 1,6–9-re.

⁴⁶ Erre válaszol majd Hegedűs Sándor: a tudomány, a vallás és az erkölcs harmonikus egységét a nép közé is minél határozottabban be kell vinni, az evangélium ereje által. Majd Molnár: „Óhajtjuk, hogy a protestantizmusnak a világhoz való viszonya evidensebben és több energiával fejeztessék ki [...] a néppel való munkálkodásban.” *EPL* 1899. 322.

⁴⁷ Jegyzőkönyv, mely felvétellett az 1897. május 19-én tartott belmissziói értekezletről. Jegyzette: Borsos István. *DtPL* 1897. 360–365.

⁴⁸ Különfélék. Az evangelizáció csődje. *DPL* 1897. 307–308.

ját, az *Új óramutató* számára megírt „Belmissiói nyomok a magyar prot. egyháztörténetben” című tanulmányát ajánlotta előzetes tanulmányozásra. A kolozsvári teológiai tanár emellett kijelentette, hogy a cura pastoralis régi és kipróbált eszközeiként kizárólag a magyar puritanizmus 50 évvel azelőtt még élő örökségét hajlandók elfogadni.⁴⁹ A nagybányai esperes Pokoly lekicsinylő nyilatkozata mellett frappáns módon reagált Kecskeméthy Istvánnak a Kis Tükörben *Felfordult világ* címen megjelent cikkére is. Józan és békülékeny hangvétellel, egyfajta „tegyük, ahogy lehet” mottó jegyében előadottak között személyes, eleven és erős bizonyossággal áll ki amellett, „[...] hogy a Tiszántúlon is imádkoznak és olvasnak bibliát.”⁵⁰

Ilyen körülmények között hatalmas hibának bizonyult, ahogy a rá következő hónapban Szász Gerő maró gúnyt kezdett úzni Szabó Aladárnak a Kis Tükörben megjelent figyelmeztetéséből: az esedékes bevonulásokra tekintettel a szülők a rekrutáknak adjanak egy Újszövetséget, a Budapestre kerülő újoncokat pedig küldjék a Keresztyén Ifjúsági Egyesület bibliaórájára. A kérést a kolozsvári esperes egy a császári és királyi közös hadügyminiszterhez, valamint a magyar királyi honvédelmi miniszterhez intézett előterjesztés formájában figurázta: a hadügyi kormányzat a négy és fél kilós Váradai Biblia-példányokat irányoz elő a református újoncok számára (edzésnek, menetfelszerelési plusztehernek, védőeszköznek és muszkariasztónak egyaránt jó lesz), vezettesse be számukra a zsoltáréneklést rezesbanda helyett. A rekruták a cselédekkel és konyhalányokkal együtt menjenek a szüzességi egyletbe. Vas Gerebennek a *Jézus Mária huszárjai* című, a horvátokat kifigurázó 1848-as gúnyverse szerint legyen káplár a pap, őrmester az esperes, hadnagy a püspök, Szabó Aladár és Kecskeméthy úr pedig a pápa. Hódítsa meg Magyarország Bibliával, énekeskönyvvel és imádsággal, na nem a világot, hanem az agylágyulásban szenvedőket.⁵¹

Ekkora mértékű inzultusra, ahol a gúnyolódó szent dolgokból üzött vak gyűlöletében csúfot, a nyugati kerületek egyiként hördültek fel. A Dunántúli Protestáns Lap szerkesztője szerint Szász Gerő beül a csúfolók székébe,⁵² közösségileg elfogadott, sőt korábban saját maga által is pártfogolt dolgokból kezd személyes sértettség alapján gúnyt úzni [értsd: a kolozsvári teológiai fakultásból és a téli belmissziói estékből]. De most már azt is el lehet mondani: „Íme itt van az a

⁴⁹ Pokoly József: Lelkigondozás a statisztika világánál. *PEIL* 1897, 369.

⁵⁰ Gergely Károly: A lelkipásztori gond régi kipróbált eszközeiről. *DPL* 1897, 534.

⁵¹ Szász Gerő: Evangelizáció. Belmisszió. *EPK* 1897, 328.

⁵² Utalás a Zsolt 1,1-re.

generális nótárius, aki kardot ránt a káromkodók, a paráznák és a részegesek mellett. Ím itt van, aki paplétére gúnyt űz a bibliaolvasásból, éneklésből és imádkozásból.”⁵³ Kis József újabb cikkében szóvá tette, hogy Szász Gerő elvárja, hogy ellenfelei tőle a legméltánytalanabb bántásokat is mint meggyőződést és férfias-ságot fogadják el, tőlük azonban a talán nem is olyan valótlan kritikát sem képes a legkisebb mértékben sem elfogadni.⁵⁴ Fegyelmit követel ellenfeleire, de neki kellett volna illet a nyakába akasztani azért a mérhetetlen gúnyolódásért, amit a bibliaolvasáson és az imádkozáson elkövetett.⁵⁵ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egy „Református” álnéven publikáló nem lelkeszi minőségű szerző felháborodásának ad teret hasábjain. A rendkívül jó tollú és értelmes hozzászóló (akinek személyében Hegedűs Sándort vagy idősebb Szilassy Aladárt feltételezhetjük) kifejti, hogy nem fogadta ugyan vezéréül, még csak barátjául sem Szabó Aladárt, nem is tud vele minden módszerében egyetérteni, sőt némely esetben illő komolysággal és szelídséggel meg is intette őt, Szász Gerő azonban egyenesen programba vette üldözését, és sorai szinte lihegnek. Bár a kék és fehér kereszt egyesületek Krisztus megváltó keresztjét festett jelképpé degradálják, a részegeskedés és a paráznaság ellen küzdeni mégis kötelesség. A Kis Tükör hangvétele és újabb anyagi vezércikkei⁵⁶ neki sem kedvesek, de a budapesti és a kolozsvári teológiai teológiai tanárok – Szász Gerővel ellentétben – legalább a cél felé futnak.⁵⁷ Ez meg nem ok arra, hogy futkározóknak hívják őket.⁵⁸

A fejlemények hatására Szász Domokos megvonta a Közlönytől a hivatalos jellegét, és Molnár Albert szerkesztésében új erdélyi kerületi lapot alapított Erdélyi Protestáns Lap néven. Bár a Közlöny előfizetői számát tekintve talán így is életképes lett volna, Szász Gerő talán tiltakozása jeléül is beszüntette lapját. A közvélemény figyelmét az erdélyi ügyek tekintetében hamarosan a püspök befektetésügyei, majd az úgynevezett erdélyi specialitások ügyei kötötték le. Az elveszett fonalat Debrecen vette fel újra.

⁵³ Kis József: *i. m.* 705.

⁵⁴ Utalás a 2 Kor 11,1, valamint a Gal 5,15-re.

⁵⁵ Kis József: Az erdélyi viszály. DtPL 1898. 40–42.

⁵⁶ Az 1893-as induláskori 4000-es példányszám 1895-re már 1500-ra esett vissza. Rá két évre Kecskeméthy az újabb példányszám-csökkenés hatására már „Végezz missziót. Add a lapot tovább. Szerezz újabb előfizetőket. Az üdvösségéért teszed.” – stílusú vezércikkkel bombázza olvasóit.

⁵⁷ Utalás az 1 Kor 9,26-ra és még inkább a Fil 3,14-re.

⁵⁸ Református: A csúfolók ellen. PEIL 1897. 737–741.